

Van christelijke tot basaal-sacrale rituelen in huis

Een exploratie van kerstrituelen in huis

Goedroen Juchtmans

Het huiselijk domein is de plaats waar we de meeste tijd van ons leven doorbrengen. Een belangrijk deel van de activiteiten die we er beleven zijn de huisrituelen: maaltjedituelen, verjaardagen, rituelen tijdens de kerst- en paastijd, kaarsjes branden.

Ondanks de vele uren die we in huis doorbrengen en de overvloed aan rituelen, is de interesse van de wetenschappers voor dit domein relatief klein of ondergewaardeerd. Gegevens die beschrijven wat er precies gebeurt, zijn er nauwelijks. Deze bijdrage over rituelen in huis wil een aanzet zijn om dit empirisch tekort op te vullen. Zij doet dit vanuit de overtuiging dat onderzoek naar rituelen in het huiselijke domein interessante wegen opent om hedendaagse geloofsbeleving in kaart te brengen. Welke rituelen zijn er in huis en wat zegt hun verloop en betekenis over de wijze waarop gezinnen vandaag hun geloof tot expressie brengen?

In dit artikel zal ik deze vraag proberen te beantwoorden op basis van mijn doctoraatsonderzoek dat als onderwerp 'rituelen en liturgie thuis' heeft.¹ Op methodisch vlak gaat het om een etnografisch onderzoek waarbinnen ik van 2004 tot en met 2005 veldwerk deed in de Tilburgse wijk de Reeshof. Deze nieuwbouwwijk aan de rand van de stad Tilburg is sinds de 1980er jaren uit de grond gerezen en herbergt ondertussen meer dan 36000 inwoners (2004-2005).

Het veldwerk, bestaande uit open interviews en participerende observatie, vond plaats in de huizen van een vijftiental gezinnen die recent in de Reeshof kwamen wonen. Vooral jonge, witte gezinnen met kleine kinderen en een redelijk tot goed inkomen behoorden tot deze groep. Zij waren in hoofdzaak katholiek en hadden een losse tot sterke band met de kerk. Ook een aantal gezinnen dat actief was in de plaatselijke katholieke parochie Emmaus nodigde me bij hen thuis uit. Op die manier leerde ik deze parochie kennen als een levendige, dynamische geloofsgemeenschap die wegens het hoge percentage jonge gezinnen in de Reeshof de vloed van dopen en eerste communies amper wist bij te houden.² Naast deze bezoeken deed ik ook een project met 11-jarigen in een

¹ Dit onderzoek is opgestart in september 2003; het wordt uitgevoerd aan het Departement Religiewetenschappen en Theologie, Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg. Promotores zijn prof.dr Paul Post en prof.dr Maaïke de Haardt.

² Sinds juni 2006 kreeg de parochie nieuwe pastorale verantwoordelijken. Wat de gevolgen hiervan zijn voor de identiteit en de werking van deze geloofsgemeenschap heb

openbare en een katholieke school. In deze scholen vond ik op religieus vlak een brede waaier terug en kwam ik ook in contact met buitenkerkelijken.

Tijdens de veldwerkcampagne ging het mij in eerste instantie om een categorisatie van de rituelen in huis. Welke rituelen trof ik er aan, hoe verliepen ze en wat betekenden ze voor hun participanten? De antwoorden op die vragen leverden een classificatie op van het ritueel repertoire in huis. Ik onderscheidde vier types: alledaagse rituelen (bijvoorbeeld: rituelen bij de maaltijd of het slapengaan); jaarriten (bijvoorbeeld: kerstmis, verjaardagen); crisisrituelen (bijvoorbeeld: kaarsjes branden na een overlijden) en levensrituelen (bijvoorbeeld: geboorterituelen). Daarna ging ik in het zo opgebouwde materiaal specifiek op zoek naar de wijze waarop religie in beeld kwam. Ik onderzocht daarbij in detail de relevante rituele objecten, handelingen en hun betekenisgeving. Ook de ritueel-liturgische dynamiek in huis probeerde ik aldus in kaart te brengen.

In dit artikel presenteer ik enkele voorlopige resultaten van deze analyse. Kort samengevat trof ik op religieus vlak een breed en gediversifieerd ritueel veld aan, variërend van christelijke tot seculiere huisrituelen. De onderliggende rituele dynamiek is eenduidiger. Christelijke huisrituelen worden een minderheid en maken meer en meer plaats voor basaal-sacrale rituelen. ‘Basaal-sacraal’ is een nieuwe categorie die ik in het kader van deze studie introduceerde. Wat de term inhoudt en waarom ik het nodig achtte ze te introduceren zal ik in dit artikel verduidelijken. Hier wil ik vooraf enkel stellen dat ik de term beschouw als mijn bijdrage tot het huidige wetenschappelijke debat betreffende de huidige religie- en sacraliteitsbeleving in Nederland.

De presentatie van de resultaten loopt in dit artikel niet via een algemeen verhaal, maar wordt beantwoord via een uitgebreide beschrijving van één van de centrale huisrituelen uit deze studie. Het gaat om een analyse van de rituelen rond kerstmis, een jaarrite die het publieke en huiselijke leven wekenlang in de greep houdt en die door zowat alle zegslieden als één van de belangrijkste rituele momenten van het jaar wordt aangestipt. De beschrijvingen zijn omwille van de etnografische insteek en de specifieke locus exploratief en moeten ook binnen de huidige Noord-Brabantse context gelezen worden. Vooraleer ik deze analyse aanvat, ga ik eerst kort in op de wijze waarop ik een moeilijke term als ritueel in het huiselijke domein heb gehanteerd. Deze poging tot definiëring vormt het theoretische kader voor de analyse van de kerstrituelen die daarop volgt.

ik niet meer onderzocht. In deze bijdrage heb ik het enkel over de Emmausparochie Reeshof in de periode 2004-2005. De voortrekker van deze parochie was toen diaken Willem Brok.

1. Op zoek naar een bruikbare ritueeldefinitie voor het huiselijke domein

Een definitie geven voor een begrip als ritueel is een hachelijke aangelegenheid. Wie er de literatuur op naslaat, zal gauw merken dat wetenschappers vaak uiteenlopende betekenissen hanteren.

Ook in de *common sense* verbindt men de term meestal zowel met kleine, alledaagse, repetitieve handelingen (zoals tanden poetsen, de baby voeden, maar evengoed bidden voor de maaltijd), als met eenmalige, unieke vieringen bij belangrijke overgangen in het leven (zoals huwelijks- en geboorterituelen). Deze laatste definitie is weliswaar breed, maar de heuristische waarde is *quasi nihil*. Zo maakt ze het onmogelijk in het huiselijk domein een gewoonte, een routinehandeling en een ritueel van elkaar te onderscheiden.

Aan de hand van enkele overzichtsartikelen uit handboeken of encyclopedieën³ doe ik hier een poging enkele lijnen te trekken en een bruikbare definitie voor te stellen. Ik laat me hierbij inspireren door de actuele wetenschappelijke discussies over dit thema. Deze discussies spelen zich voornamelijk af in het kader van de *Ritual Studies*, een wetenschapsterrein dat in de 1970er jaren onder impuls van Ronald Grimes ontstond en de dominante ritueeltheorieën uit de symboolfilosofie en de culturele antropologie afloste.⁴ Het gaat om een breed, open platform waar onderzoekers uit diverse disciplines elkaar treffen, met in het bijzonder de sociale wetenschappen en de religiestudie, waarbij ook theologen

³ B.C. ALEXANDER: 'Ritual and current studies of ritual: Overview', in S.D. GLAZIER (reds.): *Anthropology of religion: A handbook* (Westport 1997) 139-160; M. BARNARD & P. POST (reds.): *Ritueel bestek: Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001); C. BELL: *Ritual: Perspectives and dimensions* (New York 1997); C. BELL: 'Ritual (further considerations)', in L. JONES (red.): *Encyclopedia of religion* (Detroit 2005²) 7848-7856; B. BOUDEWIJNSE: 'The conceptualization of ritual. A history of its problematic aspects', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 14 (1998) 31-56; F. BOWIE: *The anthropology of religion: An introduction* (Oxford 2000) 151-189; R.L. GRIMES: *Beginnings in ritual studies* (Washington 1982); R.L. GRIMES: *Reading, writing, and ritualizing: Ritual in fictive, liturgical, and public places* (Washington 1993); R.L. GRIMES: 'Ritual', in W. BRAUN & R.T. MACCUTCHEON (reds.): *Guide to the study of religion* (London 2000) 259-270; G. LUKKEN: *Rituelen in overvloed: Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur* (Baarn 1999); J.G. PLATVOET: 'The study of rites in the Netherlands', in *Nederlands Theologisch Tijdschrift* juli 1983, 177-188; P. POST, A. NUGTEREN & H. ZONDAG: *Rituelen na rampen: Verkenning van een opkomend repertoire* (Kampen 2002).

⁴ Meer gedetailleerde uitleg en literatuurverwijzingen over de *Ritual Studies* zijn te vinden in: ALEXANDER: 'Ritual and current studies' 142; P. POST: 'Ritual studies: Einführung und Ortsbestimmung im Hinblick auf die Liturgiewissenschaft', in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 45 (2003) 21-45; T. SWINKELS & P. POST: 'Beginnings in ritual studies according to Ronald Grimes', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 19 (2003) 215-240; GRIMES: 'Ritual'.

en liturgiewetenschappers vanaf het begin betrokken zijn. Gezien de breedte van het veld, kan men de *Ritual Studies* moeilijk met een bepaalde school verbinden of zien als een stroming met een bepaalde methode of een specifieke ritueeldefinitie. Het object van hun onderzoek, namelijk ritualiteit en ritologie, is het bindend element.

1.1. Ritueel als handelen

Zowat alle hedendaagse theorieën hebben met elkaar gemeen dat ze rituelen als een vorm van handelen beschouwen. Auteurs als Turner, Grimes en Alexander spreken in dat verband over een *performance*. Een ritueel bestaat niet uit één handeling, maar is een opeenvolging of een proces van rituele handelingen, die uitgevoerd worden in een bepaalde plaats of met een speciale ordening van tijd, attributen enzovoort.⁵ Wanneer handelingen volgens een vooropgesteld script lopen of op een of andere manier gestileerd zijn, spreekt men van een ritueel.

Beschouwd als een *performance*, heeft elk ritueel een eigen karakter. Het onderscheidt zich van een uitspraak, een bewering of een theorie. Woorden en ideeën kunnen deel uitmaken van de rituele handeling, maar staan nooit op zichzelf. Ze worden omkaderd en in perspectief gezet door wat men doet. Daarin zijn ook het lichaam en de zintuigen steeds betrokken.

Vanuit theologisch oogpunt lijkt me de nadruk op ritueel als handeling belangrijk. Het gros van het empirisch onderzoek naar geloof in de hedendaagse samenleving is een peiling naar wat mensen *denken over God*, vaak uitgedrukt in abstracte woorden of stellingen.⁶ Rituelen zijn echter concrete, belichaamde praktijken die zich situeren in een bepaalde context en een particuliere tijd of ruimte. Hierdoor biedt een ritueel perspectief goede mogelijkheden om de complexiteit van de actuele geloofsbeleving te ontdekken en benoemen. Abstrahering en een exclusieve wetenschappelijke aandacht voor wat mensen zeggen en denken over God, krijgen deze complexiteit moeilijker in beeld of strijken ambivalente plooien te vaak recht.

1.2. Een handeling met betekenis

Een ritueel is niet uitsluitend het (correct) uitvoeren van een script. Het zegt ook iets, communiceert een boodschap, heeft een inhoud. Deze kwaliteit maakt het ritueel tot een *symboolhandeling*.

⁵ ALEXANDER: 'Ritual and current studies' 139: '*Ritual* defined in the most general and basic terms is a performance, planned or improvised, that effects a transition from everyday life to an alternative context within the everyday is transformed.' Zie ook G. BROWN: 'Theorizing ritual as performance: explorations of ritual indeterminacy', in *Journal of Ritual Studies* 17 (2003) 3-18.

⁶ Dit is in grote lijnen ook het geval in G. DEKKER, J. DE HART & J. PETERS: *God in Nederland, 1966-1996* (Amsterdam 1997).

Meer concreet omschrijft Paul Post⁷ een symbool als een teken met meerwaarde. Drie dimensies maken volgens hem een teken tot een symbool: participatie, iconiciteit en conventies of codes. Het Griekse stamwoord *ymballein* betekent ‘samenbrengen’ of ‘samenwerpen’. Via *participatie* in symbolen of het spelen met symbolen in ritueel handelen, brengen mensen verschillende, soms uiteenlopende zaken of personen bij elkaar. Hoe verschillend ook is wat wordt samengebracht, in een symbool blijft er een overeenkomst tussen de tekendimensie (bijvoorbeeld een brandend kaarsje) en dat wat het betekent (bijvoorbeeld warmte, gezelligheid). Deze *iconiciteit* wil echter niet zeggen dat de betekenis in de tekendimensie vooraf vastligt of dat de betekenis niet meerduidelijk kan zijn.⁸ In een particuliere cultuur worden de specifieke betekenissen van symbolen begrepen op basis van *conventies* en *codes*. Post omschrijft culturele codes als ‘een bewuste maar meestal onbewuste context die de ‘hefboomkracht’, de verwijzende tekenfunctie van symbolen bepaalt’.⁹

Door betekenis te geven aan handelingen proberen culturen en individuen een handeling speciaal te maken. Ze geven er een zeker gewicht aan. Zolang ze door de participanten uitsluitend als een routinehandeling of gewoonte worden beleefd, zijn tanden poetsen en eten dan ook geen ritueel.

1.3. Onveranderlijk of dynamisch?

Tot voor kort was het vanzelfsprekend een ritueel te beschouwen als een statische, repetitieve handeling die de gevestigde maatschappelijke structuur bevestigt. Daarin kwam verandering toen de antropoloog Turner¹⁰ rituelen voor het eerst omschreef als sociale drama’s die maatschappelijke spanningen uitdrukken en verhelpen. Maatschappelijke structuren zijn geen statische organisaties, maar houden een dynamisch proces in waarbinnen rituelen de eenheid van de groep voortdurend herscheppen, hernieuwen en herdefiniëren.

Op basis van deze nieuwe definitie van Turner hebben vele hedendaagse auteurs in de theorie over het ritueel handelen ruimte gecreëerd voor een concept als verandering.¹¹ Deze keuze betekent evenwel niet dat rituelen geen herhaalbaar en herkenbaar patroon kunnen vertonen. Rituelen bouwen altijd op het verleden, op bestaande en in principe herhaalbare en herkenbare patronen, zelfs al wijzigen ze die. In termen als ‘herscheping’, ‘hernieuwen’ en ‘herdefiniëren’

⁷ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 32s; BARNARD & POST: *Ritueel bestek* 34-35.

⁸ BELL: *Ritual* 41, Turner parafraserend.

⁹ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 33.

¹⁰ Zie o.a. V. TURNER: ‘Social dramas and stories about them’, in *Critical Analysis* 7 (1980) 141-168.

¹¹ Een mooi voorbeeld hiervan is: R.L. GRIMES: *Deeply into the bone: Re-inventing rites of passage* (Berkeley 2000). Zie ook: ALEXANDER: ‘Ritual and current studies’ 145-146.

wijst het voorvoegsel 'her-' op deze wisselwerking tussen het oude en het nieuwe. Concreet kunnen bij het rituele handelen naast vormgeving en betekenisinhouden, sociale structuur en participanten aan verandering onderhevig zijn.

Termen als 'herschepjen', 'hernieuwen' en 'herdefiniëren' verwijzen ook naar een actief en creatief proces dat nooit stopt. In de *performance*-theorie legt men deze actieve en creatieve rol bij rituele participanten en is ze, in tegenstelling tot wat vroeger werd verondersteld, niet uitsluitend een capaciteit van de autoriteit, de elite of de erkende rituele experts.¹²

Een dergelijke actieve en creatieve capaciteit van participanten (als individu en groep) kan zich op verschillende manieren manifesteren. Te denken valt bijvoorbeeld aan het bewust en vooraf doorvoeren van veranderingen, maar ook aan improvisatorische wijzigingen tijdens het rituele spel zelf. Daarnaast kan men vooraf, tijdens het rituele handelen zelf of nadien nieuwe betekenissen geven aan een ritueel. Om welke vorm van creatieve participatie het ook gaat, het doorvoeren van veranderingen in het ritueel wordt door de *performance*-theorie niet alleen beschouwd als het resultaat van een bewust en rationeel proces. Het gaat eerder om een samenspel van bewuste en onbewuste processen waarin ook lichamelijkheden, zintuiglijkheid en emoties betrokken zijn of aangesproken worden.

Een laatste vraag betreft de reikwijdte van deze creativiteit. Niet alleen verandering, maar ook het ontwikkelen van nieuwe rituelen is mogelijk. Nieuwe termen als *ritualizing* and *ritualization* die naast het begrip ritueel bestaan, benadrukken deze vorm van creativiteit. Doel is daarbij, zoals Alexander beschrijft, 'to call attention to ritual's responsiveness to the changing dynamics that make up actual life'.¹³ Nieuw opkomende rituelen of de zo genaamde *emerging rituals*¹⁴ kunnen daarmee verrekend en onderkend worden, net als hun verrassende, onvoorziene, spontane, improvisatorische kwaliteiten.

1.4. Tot slot: een poging tot definiëring

Rituele praktijken in het huiselijke domein zijn symboolhandelingen met een min of meer herkenbaar en herhaalbaar patroon en verloop. Met symboolhandelingen bedoel ik praktijken die door een bepaalde stileren een speciale status krijgen of geschikt worden gemaakt voor een bepaald betekenisvol doel.

Drie momenten komen in aanmerking. De stileren kan ten eerste *vooraf gepland* worden of een bepaald script volgen. Men kiest bijvoorbeeld om voor de maaltijd te bidden en gebruikt een vaste gebedsformule. De stileren kan vervolgens ook *tijdens* de handeling zelf plaatsgrijpen. Een maaltijd kan bijvoorbeeld een

¹² Zoals BELL: *Ritual* 72s, ze bespreekt.

¹³ ALEXANDER: 'Ritual and current studies' 145.

¹⁴ Zie over dit begrip ook N. MITCHELL: 'Opkomende nieuwe rituen in de hedendaagse cultuur', in *Concilium* 31 (1995) 138-147.

ritueel worden als een goed gesprek het speciaal maakt. Tenslotte kan een handeling deze betekenis *naderhand* verwerven. Zelfs al verlopen maaltijden in realiteit chaotisch, toch kunnen ze achteraf als een geladen en centraal moment van de dag beschouwd worden. Voor de participanten hebben deze maaltijden een ritueel gehalte.

Kortom: de betekenis van een ritueel is dus niet (altijd) voorgegeven, maar kan ook tijdens en nadien op een creatieve wijze door de participanten aan een bepaalde handeling toegekend worden.

2. Kerstmis in huis: een jaarrite met meer dan één betekenislaag

Tot 1960 werd in Nederland het rituele ritme in huis sterk beïnvloed door de kerken. De burgerlijke samenleving en het huiselijke leven stonden in het teken van de religie en vonden daar hun zin en betekenis. Zo refereerde bidden voor de maaltijd en voor het slapengaan aan de dagorde van het klooster.

Het Nederlandse kerstfeest met de rituele ingrediënten die we nu vanzelfsprekend vinden, werd pas tussen 1850 en 1880 een vaste waarde in huis en is geënt op het Duitse kerstfeest. Op kerstavond gaven Duitse gezinnen elkaar rond een rijkelijk versierde boom cadeaus.¹⁵ Al snel zorgden protestantse kerken in Nederland en later ook de katholieke kerk mee voor de verspreiding van het Duitse kerstfeest. Protestantse kerken zagen in het kerstfeest vooral de ideale concurrent van het populaire, maar volgens hen ‘onchristelijke’ en te katholiek getinte Sinterklaasgebeuren.¹⁶ Feesten mocht, maar dan liefst bij een centrale christelijke gebeurtenis als de geboorte van Jezus.

¹⁵ Een al wat oudere, maar niettemin interessante bijdrage over dit proces kan men lezen in A.J. DEKKER: ‘De opkomst van kerstboom en kerstversiering in Nederland (ca. 1835-1880)’, in *Volkskundig bulletin* (1982) 129-179.

¹⁶ Volgens een aantal auteurs zouden Sinterklaas en het kerstfeest tot op vandaag concurrenten zijn. Zie bijvoorbeeld: J. HELSLOOT: ‘Sinterklaas en de komst van de kerstman – Decemberfeesten in postmodern Nederland tussen eigen en vreemd’, in *Volkskundig bulletin* (1996) 2s. Volgens deze literatuur wordt Sinterklaas vooral bedreigd door de kerstman. De resultaten van mijn onderzoek bevestigen deze stelling niet helemaal. De zegslieden uiten inderdaad kritiek op de commercie en de school die volgens hen de kersttijd te snel na het Sinterklaasgebeuren laten komen. Ook de opkomst van de kerstman is wel degelijk merkbaar, maar zonder dat Sinterklaas aan populariteit inboet. Dit komt volgens mij omdat beide feesten zich inhoudelijk op een ander terrein bevinden en dus perfect naast elkaar kunnen leven. Voor meer info verwijst ik naar mijn nog te publiceren proefschrift (gepland in 2008). Binnen de kersttijd (maar los van Sinterklaas) kan men wel sporen van scherpe concurrentie terugvinden. Zo klagen christelijke gezinnen herhaaldelijk hoe de kerstman het kindje Jezus verdringt. Ik kom hier verder in dit artikel op terug.

Katholieken kopieerden het protestantse, burgerlijke kerstfeest met mondjesmaat. Pas in het begin van de twintigste eeuw kregen katholieke kinderen het via de school en allerlei prenten als de gangbare vorm mee. Een klakkeloze kopie van het protestantse kerstfeest werd het evenwel niet. Bij aanvang richtte de katholieke kritiek zich vooral tegen de boom die men te protestants of te heidens vond. Als teken van verzet kwam er, niet toevallig, de driedimensionale kerststal. Op die manier kon de kerk de populaire devotie rond de Heilige Familie in de katholieke huisgezinnen verder verstevigen en verlevendigen. Deze kribbe met Jezus, Maria, Jozef, dieren, herders en drie koningen werd oorspronkelijk buitenshuis geplaatst en raakte in de katholieke woonkamer pas later populair. De centrale plaats van de kerststal bij katholieken verklaart volgens Helsloot ook waarom het geven van kerstgeschenken bij de kerstboom minder gebruikelijk was.¹⁷

Sinds de jaren '60 van de vorige eeuw wijzigde het religieuze landschap in Nederland grondig. De autoriteit van de kerk boette aan gezag in en de samenleving ontkerkelijkte, een proces dat in Nederland in razend tempo verliep. Ook voor de algemene rituele dynamiek heeft deze ontkerkelijking grote gevolgen gehad.

Bij aanvang zagen theologen rituele crisis en leegte. Een woestijnfase was aangebroken. Sinds de jaren '90 veranderde de toon van de commentaren. Volgens liturgisten deed er zich in het publieke leven een rituele explosie voor. Rituelen werden weer in.¹⁸ Ondertussen waren het kerkelijk en huiselijk leven uit elkaar gegroeid. Met de vormgeving en de betekenis van rituelen in huis verloor de kerk dan ook steeds meer voeling. Nieuwe publieke domeinen namen de fakkel over: media, school, commercie, buurt ...

Uit mijn materiaal over kerstmis blijkt dat religieuze rituele tradities van de ouderlijke familie wel stand hielden. Vele zegslieden formuleren hun huidige rituele keuzes als een antwoord op de huisrituelen waarin men als kind participeerde. Deze antwoorden getuigen van zowel discontinuïteit als continuïteit ten opzichte van de rituele dynamiek uit het ouderlijk gezin. In de volgende exploratie van kerstrituelen in huis zal dan ook duidelijk worden dat voortbestaan en verandering van rituele tradities elkaar niet hoeven uit te sluiten.

¹⁷ J. HELSLOOT: 'De kerstboom prijkt, 't is kinderfeest', in S. NOORDA & CH. OELE: *Er is een kindeke...: de geboorte van Jezus in de Nederlandse en Vlaamse cultuur* (Amsterdam 2004) 139-145.

¹⁸ LUKKEN: *Rituelen in overvloed* 11-12.

2.1. De ‘kerstboom optuigen’ als startmoment van de kersttijd

15 december 2004, uit het kerstdagboek van Angèle:¹⁹

Ik voelde me vandaag niet helemaal lekker, dus heb ik papa de kerstboom bij mij laten bezorgen. Ook kwam hij met het kerstservies dat ik een aantal jaren geleden heb gespaard en met Sinterklaas heb gekregen. Ik liet het servies toen bij papa staan omdat we daar meestal aten met kerstmis.

Om 14u haalde ik Joshua en Jessica (mijn neefje en nichtje, de kinderen van Roberto's zus) uit school. Samen met hen heb ik de kerstboom opgetuigd. Om de beurt mochten ze iets in de boom hangen. Het liefst zouden ze de rood wit gestreepte stokjes opgegeten hebben, maar ze moesten wachten tot kerstmis zelf. De boom is heel mooi geworden, al mis ik de ballen die Berto en ik vier jaar geleden samen uitzochten. Die ballen konden er, vanwege te gevaarlijk voor onze éénjarige dochter, Janne, niet in. Ze zijn vervangen door Janne vriendelijke kerstspullen zoals pluchen beertjes en houten poppetjes.

Na de boom hebben we de kerststal neergezet. Tot grote verontwaardiging van de kinderen ontbrak de baby. Ik heb uitgelegd dat deze pas met kerstmis wordt geboren en dat hij er nu nog niet is. Ze wilden weten waar (het beeldje van) Jezus verstoppt was, maar dat heb ik uiteraard niet verklapt.

Over de datum waarop de kersttijd start, bestaat geen consensus. In praktijk kan dit plaatsvinden vanaf 6-7 december tot op kerstavond zelf. Wel lijkt iedereen het erover eens dat het begint na Sinterklaas en gestalte krijgt via een ritueel: het ‘optuigen van de kerstboom’. Angèle's verhaal hierover beslaat drie momenten: (1) het arriveren van de (nog niet versierde) kerstboom, (2) het optuigen van de kerstboom zelf en (3) het neerzetten van de kerststal.

Het optuigen van de kerstboom doet Angèle samen met de kinderen van haar schoonzus. Deze activiteit wordt geritualiseerd: de kinderen mogen elk om beurt iets in de boom hangen, een gestileerd gebeuren dat moet leiden tot een mooi opgetuigde kerstboom. Hierbij hoort ook het neerzetten van de kerststal. Beide (boom en stal) vormen een geheel waarmee Angèle de kerst sfeer in huis brengt. Tot slot bevat het ritueel twee spanningsmomenten: het snoepgoed mag pas met kerstmis gegeten worden en ook ‘de baby’ mag pas dan in zijn kribbe worden gelegd. Hiermee geeft Angèle aan dat het optuigen van de kerstboom niet op zichzelf staat, maar als ritueel startmoment vooral de verwachting moet voeden naar een hoogtepunt dat later komt: de geboorte van ‘de baby’, Jezus.

De kerststal en de kerstboom horen volgens Angèle onlosmakelijk samen. Dat is niet voor iedereen het geval en ook in de publieke sfeer niet vanzelfsprekend. De meeste kinderen uit het schoolproject spreken over het gezamenlijk optui-

¹⁹ Angèle hield in december 2004 een kerstdagboek bij dat ze laat beginnen op 7 december en beëindigt begin januari. Angèle (29 jaar) woont samen met Roberto. Janne is hun éénjarige dochter. Angèle is katholiek en kerkbetrokken, Roberto niet-praktiserend moslim.

gen van de kerstboom bij hen thuis, maar het zetten van de kerststal is slechts in de helft van de gevallen een onderdeel van dit ritueel.

Ook Renée²⁰ vermeldt geen kerststal in haar verhaal over het ‘optuigen van de kerstboom’. Van een expliciete, materiële verwijzing naar een religieus referentiekader is zij afgestapt. In een adem verklaart ze zo ook waarom de kerstboom bij hen niet op kerstavond wordt gezet:

Ik ben opgegroeid op een hele andere manier. Ik had vroeger thuis heel andere rituelen. Sinterklaas en kerst deden we anders dan nu. Heel traditioneel ben ik opgegroeid. Klein voorbeeldje: de kerstboom werd pas op kerstavond gezet. Dat hoorde daar gewoon bij. Dan werd het kerstverhaal verteld. Mijn ouders zetten een lp op en dan luisterden we samen naar het kerstverhaal. Dat is nu niet meer zo. De kerstboom wordt een week voor kerst gezet en hoe bonter, hoe liever. De kinderen vinden dat natuurlijk prachtig. Kerst heeft niet meer die religieuze betekenis.

Samengevat wordt in deze *ritual narratives* duidelijk dat Angèle de kersttijd kadert binnen een christelijke context. Uit de rituele *performance* blijkt dat kerstmis voor haar een religieus gebeuren is dat draait om de geboorte van Jezus. De versierde kerstboom hoort daar als vanzelfsprekend bij. Renée zet zich expliciet af tegen een religieuze betekenisgeving en formuleert deze rituele keuze als een discontinuïteit met de religieuze tradities die ze van thuis uit meekreeg. De kerstboom, die daarom niet meer op kerstavond wordt gezet, komt op zichzelf te staan en de versiering ervan krijgt extra nadruk (‘hoe bonter, hoe liever’).

2.2. De kerstboom en andere versiering geïnventariseerd

Indien kerst ‘niet meer die religieuze betekenis’ heeft, waar draait het dan wel om? Een inventarisatie van de versierde kerstboom biedt antwoorden.

Na de Sinterklaasperiode is deze boom overal te vinden (in huis, tuin, op school, op het werk, in de winkels en straten ...) en versierd met allerlei objecten, zoals een kind uit het schoolproject vertelt:

In de huiskamer hadden we een kerstboom die versierd was met paarse ballen, paarse pegels en een paarse slinger. Ook aan de lamp waren er paarse pegels. In de keuken op de vensterbank stond er een kerststal. Daar lagen mooie takken en lichtjes bij. Sterren aan de ramen hadden we ook.

Slingers, ballen en verlichting zijn de meest populaire versiering. Soms is het een bont allegaartje van allerlei kleuren, nog vaker kiest men de boom op te tuigen in een bepaalde kleur (in het voorbeeld paars, soms ook rood, goud, zilver

²⁰ Renée (ongeveer 35 jaar, veldwerk in 2004) is getrouwd met Rob. Ze hebben 2 zonen, Bram (9 jaar) en Matthijs (4 jaar). Het gezin noemt zichzelf katholiek, randkerkelijk.

...).²¹ De andere houten of plasticen figuurtjes (zoals engelen, kerstmannen, pluchen beertjes, 'nepijspegels', klokjes, schaatsen ...), kunnen, net als snoepjes, strikjes en piek, van jaar tot jaar of van huis tot huis verschillen. Een aantal kinderen vermeldt de kerststal (die niet altijd onder de kerstboom staat!) of de cadeautjes onder de boom.

Opvallend is verder dat de versiering uitdijt naar de rest van het huis, van de woonkamer en soms de keuken, tot aan de slaapkamer van de kinderen toe.²² Ook speelt men met de grens tussen buiten en binnen: objecten krijgen een plek aan het raam, de gevel of in de tuin en worden zo zichtbaar voor voorbijgangers en burens. Meestal gaat het om dezelfde soort objecten als in de kerstboom. In de woonkamer komen nog opgehangen sokken of kerststukjes voor, alsook (lichtgevende) sterren aan het raam. De ontvangen kerstkaarten worden op de kast gezet of op een muur geprikt. Buiten gaat het vooral om verlichting in de vorm van slingers, kerstmannen, arrensleeën en rendieren. Aan de buitendeur vindt men soms kerstkransen terug.

Samengevat: naast slingers en ballen is een grote diversiteit aan kerstobjecten die het hele huis versieren. Ook de nadrukkelijke aanwezigheid van lichtjes, zowel binnenshuis als buitenshuis, valt op.

Deze diversiteit aan objecten rangschikken volgens hun religieuze betekenis is een moeilijke opdracht.

Spontaan roepen de kerstboom en het gros van de kerstversiering geen specifiek religieus referentiekader op. Op zich verwijst enkel de kerststal expliciet en ondubbelzinnig naar het christelijke verhaal. Engelen, sterren aan het raam en kerstkransen kunnen wel binnen een christelijk referentiekader begrepen worden: de ster en de kerstkrans verwijzen dan bijvoorbeeld naar de advent en de verwachting dat Jezus zal geboren worden. Uit de beschrijvingen van de kinderen is evenwel af te leiden dat deze objecten meestal los van dit referentiekader gezien worden en niet per definitie als religieuze symbolen moeten worden opgevat.

Naast christelijke symbolen, zijn er objecten die verwijzen naar een andere, seculiere verhaallijn waarin de kerstman en zijn attributen (arrenslee, rendieren,

²¹ Ook de commercie promoot een kleur per jaar, zo blijkt uit folders. Deze kleur is elk jaar een andere. Uit de beschrijvingen van de kinderen kan echter niet worden opgemaakt om welke kleur het dit jaar (veldwerk 2004) ging. Dit lijkt erop te wijzen dat gezinnen niet iedere kerst nieuwe versiering kopen, maar vaak jarenlang en soms over generaties heen dezelfde objecten gebruiken. Angele heeft het over de emotionele band die ze met sommige kerstobjecten heeft bij het optuigen van de kerstboom: 'De kerstboom is heel mooi geworden, al mis ik de ballen die Berto en ik vier jaar geleden samen uitzochten.'

²² Sommige kinderen vermelden bijvoorbeeld dat ze een klein opgetuigd kerstboompje hebben staan in hun slaapkamer.

klokjes, cadeaus) op de voorgrond treden. Ook engelen en sterren komen in deze verhalen voor. Zij kunnen een rol spelen in beide verhaallijnen.

Daarnaast valt de nadrukkelijke aanwezigheid van licht(jes) op. Licht doet denken aan het oersymbool vuur en contrasteert met de donkere, koude periode waarin de kersttijd valt. De algemeen verspreide populariteit ervan ligt daarom voor de hand. Als oersymbool roept licht spontane herkenning op en is het erg toegankelijk. Ook in andere vaak devotionele huispraktijken keert het terug, in het bijzonder wanneer kaarsjes gebrand worden voor overleden familieleden of vrienden.

2.3. Via kerstversiering naar de sacralisering van de familie

Aan de kinderen uit het schoolproject vroeg ik waarom men met kerst het huis zo overvloedig versiert. ‘Omdat het een feest is van het licht en de gezelligheid’; ‘Dat is meer feestelijk, je weet dan dat het kerst is’; ‘Versiering en licht maken het gezelliger en warmer in huis’. De kerstobjecten (met de nadruk op licht) zorgen dus voor een bepaalde sfeer die een feestgevoel, warmte en gezelligheid brengen. Dit is ook de toon bij een aantal zegslieden. Ineke²³ vertelt bijvoorbeeld over ‘een wierookkerstmannetje’ dat in de kersttijd, vooral op vraag van hun pleegkind, gebrand wordt:

Ik vind de tijd voor kerst heel gezellig. Ons huis is dan versierd en knus verlicht. Er zijn lichtjes in de kerstboom buiten en voor en achter hangt er een adventsster voor het raam. Binnen hebben we ook lichtjes en een kerstboom. Ik leg ook vaak kerstliedjes op. Als Pascal er is, doen we ook kaarsjes en een wierookje aan. Dat vindt ie echt geweldig. We hebben wierookstokjes en ook een wierookkerstmannetje dat we in Duitsland kochten. Als hij brandt, dan komt er rook met een lekker kerstgeurtje uit zijn mond. Zo’n wierookkerstmannetjes zie je hier haast niet. Wij hadden er vroeger thuis ook een. Het hoort bij het gezellig maken van het huis. Pascal heeft in kindertehuizen gewoond en dat gezellig samenzijn in familieverband kent hij niet. Voor hem is dat dus belangrijk. Hij wil die kaarsjes en wierookstokjes daarom ook graag zelf aansteken.

Ineke voegt een element toe aan de verhalen van de kinderen. Kerstversiering (met opnieuw de nadruk op licht) en de knusse, huiselijke sfeer die het met zich meebrengt, worden in verband gebracht met de familie. In het bijzonder moeten ze leiden tot een ‘gezellig samenzijn in familieverband’ en dus tot een specifiek gevoel dat Pascal, die voorheen enkel in kindertehuizen verbleef, niet kan kennen. Daarnaast legt Ineke een link tussen de kerstversiering nu en haar kindertijd: ‘Wij hadden er vroeger thuis ook een’. Of even verder in het gesprek: ‘Met de kersttijd komen allerlei goede herinneringen uit je jeugd boven drijven. Dat geeft dan een heel warm gevoel’.

²³ Ineke (ongeveer 40 jaar, veldwerk 2004) is getrouwd met Chris. Ze hebben een pleegzoon, Pascal (8 jaar). Ze noemen zichzelf protestants, kerkelijk.

Ook voor andere zegslieden verwijzen de vele kerstobjecten naar het huidige gezin en dat van de kindertijd.²⁴ De nadruk wordt meestal gelegd op positieve ervaringen en gevoelens die men met zijn of haar familie heeft beleefd. Zelf spreek ik in dit verband graag van een sacralisering van de familie: de versiering van het huis en de daarbij horende rituelen die de kersttijd vorm geven, drukken een proces uit waarin men het eigen gezin en in vele gevallen ook meteen de ouderlijke familie als heilig vooropstelt en beleeft. De overvloedige aanwezigheid van licht en versiering drukt op dat moment meer uit dan een contrast met de letterlijke kou en donkerte. Ze symboliseert naar binnen én buiten toe ook de heilige warmte en knusse sfeer in het gezin en lijkt te worden aangevoeld als een voor de omgeving zichtbare dam tegen de kille anonimiteit van de samenleving en de donkerte binnen het eigen gezin. Licht wijst dan op een willen weg-wissen van deze donkerte en op een bevestiging van de harmonie en vrede onder elkaar. Renée drukt dit zo uit:

Ik vind dat kerstmis een tijd is waarin je een klein beetje moet stilstaan bij wat je al hebt en dat je elkaar hebt. Kijken naar: hoe ga je met elkaar om? Dat is een gevoel dat van binnenuit komt: een beetje vrede op aarde creëren door te genieten van elkaar en samen te zijn. Daar staat kerstmis symbool voor.

2.4. Basaal-sacrale en religieuze huisrituelen: definiëring en toepassing

Vraag blijft echter hoe men deze sacralisering van de familie het beste kan kwalificeren. Gaat het hier om een religieus ritueel en in hoeverre is het christelijk?

Ten opzichte van de rituele dynamiek in Nederland vóór 1960 die dominant christelijk was én Angèle die de geboorte van Jezus als het centrale moment van het kerstgebeuren beleeft, vertonen rituelen die enkel een sacralisering van de familie op het oog hebben belangrijke verschillen. Dit verschil geeft Renée expliciet aan wanneer ze stelt dat kerstmis voor haar niet meer die religieuze betekenis heeft. Seculier zijn deze kerstrituelen echter evenmin. Tijdens het intense ritueel gebeuren viert en ervaart men de eigen familie als iets onaantastbaars en heiligs. In de wijze waarop men dat doet, klinken niet alleen bepaalde symbolen en verhalen uit de religieuze, christelijke traditie mee. Ook inhoudelijk heeft men de sacrale dimensie die in de christelijke kerstrituelen aanwezig is, behouden.

In deze huisrituelen vindt men dus sporen van continuïteit en discontinuïteit ten opzichte van het 'traditionele' kerstrepertoire. Wil men deze rituele dynamiek in huis in termen kunnen vatten, dan lijkt het me noodzakelijk dat de gekozen term in staat is zowel de gelijkenissen als de verschillen uit te drukken.

²⁴ Zowat alle zegslieden leggen spontaan een link met de kindertijd wanneer ze het hebben over de kersttijd. Dit is niet het geval bij andere jaarriten en dus typisch voor de kersttijd.

Zelf leek me in dit verband de term ‘basaal-sacraal’ de interessantste. Wat betekent deze term en waarom brengt ze de huidige rituele dynamiek in huis goed in kaart? Ik start met de definitie en leg daarna verder uit.

Huisrituelen zijn *basaal-sacraal* als ze:

- a. een individuele ervaring van een hogere, diepere of verdichtende, zichzelf transcenderende kracht, die het hele leven omvat, teweeg brengen
- b. zinstichtende waarden of dat, wat van ultiem belang is in het leven, onderstrepen of vieren.

Indien deze ervaring of datgene wat van ultiem belang is, gekaderd wordt in een bepaalde of meerdere religieuze tradities en de verwijzing naar het bovennatuurlijke specifieke trekken krijgt (men noemt het bijvoorbeeld God, Christus ...), dan is er sprake van een *religieus* ritueel. De fundamenten van een religieus ritueel zijn steeds basaal-sacraal. Anders dan een basaal-sacraal ritueel, laat een religieus ritueel zich inspireren door een specifieke religieuze rituele traditie.

De term *sacraal* wijst op continuïteit met religieuze rituelen. In tegenstelling tot seculiere rituelen bezitten basaal-sacrale rituelen immers ook een eigensoortig verbeeldende wijze van omgaan met de werkelijkheid, hier sacraliseren genoemd.²⁵ Het object van de sacralisering (met kerstmis: de familie) is daarbij datgene wat men als heilig beschouwt, ervaart of vereert. Binnen het westerse wetenschappelijk discours zijn er ten aanzien van het heilige twee trajecten te onderscheiden. In mijn definitie refereer ik hiernaar. Het eerste traject (a) benadrukt dat het gaat om de ervaring van, ontmoeting met of verering van een dieptedimensie of zichzelf overstijgende kracht in het bestaan. Het tweede traject (b) noemt het heilige datgene wat van ultieme betekenis of belang is in het leven of als onaantastbaar wordt ervaren. De sacralisering van de familie, die in huiselijke kerstrituelen aanwezig is, behoort tot dit tweede traject.

Het sacraliseringsproces wordt verder gekwalificeerd met het woord ‘basaal’ dat zowel verwijst naar verschillen als naar gelijkenissen met religieuze rituelen. Verschillend is deze vorm van sacraliteit omdat ze in tegenstelling tot religieuze en christelijke rituelen ‘vaag’ en algemeen blijft. Daarom kiest men in de kersttijd bij voorkeur oersymbolen zoals licht en vuur. Ook gebeurt het dat men bij rituelen met een christelijke oorsprong expliciete verwijzingen naar de christelijke rituele traditie weglaat of schrapt. Zo is de kerststal in vele gezinnen verdwenen en kwam de kerstboom met de vele lichtjes op zichzelf te staan. Basale, vaak ‘vage’ symbolen krijgen voorrang op expliciete symbolen. Naast deze verschillen drukt de term ‘basaal’ ook verwantschap met religieuze rituelen uit. In ‘basaal’ klinkt het woord ‘basis’ mee, wat wil zeggen dat deze vorm van sacrali-

²⁵ Het seculiere rituele repertoire in huis bestaat bijvoorbeeld uit verjaardagen, moeder- en vaderdag, nieuwjaar vieren, enzovoort. Als seculiere verhaallijn benoemde ik reeds de verhalen rond de kerstman. Ook in oorsprong seculiere rituelen kunnen een basaal-sacrale dimensie krijgen. Dit gebeurt wanneer in deze rituelen sporen gevonden worden van dit eigensoortig verbeeldend omgaan met de werkelijkheid die deze basale sacraliteit typeert.

teit geldt als het fundament van alle meer specifieke of religieuze rituelen. Of iets cryptischer gesteld: niet alle basaal-sacrale rituelen zijn religieus, maar alle religieuze rituelen bezitten in principe een basaal-sacrale kern of oorsprong.

Religieuze rituelen worden gekenmerkt door expliciete verwijzingen naar God of een bepaalde religieuze traditie. Dit komt tot uiting in de aanwezigheid en het rituele gebruik van zowel expliciete religieuze symbolen als door een religieuze betekenisgeving. Dit is bijvoorbeeld zo in de kerstrituelen van Angèle, die daarmee duidelijk maakt dat kerstmis gaat om de geboorte van Jezus. De sacralisering van de familie is ook hier aanwezig, maar wordt steeds gekaderd in de viering van de geboorte van Jezus en de Heilige Familie, die in de nachtmis zijn bekroning kent.

2.5. De complexe, meerduidige betekenis van kerststal en kerstverhalen

Basaal-sacrale kerstrituelen onderscheiden zich van christelijke kerstrituelen door hun voorkeur voor basale symbolen en rituelen en door het schrappen van expliciet christelijke symbolen. Op die manier wordt duidelijk dat de kern van de kerstviering niet meer de geboorte van Christus betreft, maar de sacralisering van de familie. De overvloed aan licht in en buitenshuis, alsook het geven van cadeaus zijn daar een teken van.

Met die vaststelling zijn echter niet alle kerstrituelen in huis verklaard. Ongeveer de helft van de kinderen uit het schoolproject geeft bijvoorbeeld aan dat ze thuis de kerststal zetten. In vergelijking met de lage kerkelijke betrokkenheid van deze gezinnen – minder dan 10% gaat wekelijks of maandelijks naar de kerk – is dit een opmerkelijk hoog aantal. Hoe komt het dat de kerststal in deze gezinnen niet verdwijnt en hoe moet de aanwezigheid in religieus opzicht geïnterpreteerd worden? Welke verschillen en gelijkenissen zijn er met de gezinnen die zich expliciet christelijk en kerkelijk noemen? Ik exploreer enkele mogelijke antwoorden aan de hand van mijn materiaal.

In de volgende *ritual narrative* vertelt Jeanneke²⁶ over de rol die de kerststal heeft voor haar kinderen. Beide kinderen gaan niet meer naar de kerk en in hun kerstviering is ook de christelijke betekenis van kerst naar de achtergrond verdwenen. De kerststal blijft echter een rol spelen:

Vroeger heb ik met de kinderen de kerststal getimmerd. Onze Esther was 5 jaar en Jan 4 jaar. Overal steken er spijkers uit, maar toch heb ik die elk jaar staan. Iedere keer als ze in die tijd komen, dan vragen ze: 'Je zet toch de stal, he?' Dan zeg ik: 'Je hebt toch ook een stal'. 'Zo'n hoop rommel'. Maar ik moet wel van hen die stal zetten ...

²⁶ Jeanneke (tussen 65 en 70 jaar, veldwerk in 2004) is weduwe en woont alleen. Ze heeft twee kinderen en vier kleinkinderen. Ze is katholiek, kerkelijk.

Jeanneke benadrukt de ambivalente positie van haar kinderen ten opzichte van de kerststal. Ze verwondert er zich over dat haar kinderen geen kerststal zetten, maar er wel op staan dat de kerststal die ze zelf als kind getimmerd hebben bij hun moeder een plaats krijgt. Wat is er aan de hand?

Mijns inziens functioneert de kerststal uit de kindertijd hier voornamelijk als een draad naar het verleden en het ouderlijke gezinsleven. Wat de kerststal uitbeeldt is niet het doel, maar een middel ter herleving van dat verleden. Emotie en sentiment staan in die herleving centraal. Of anders: de kerststal verwijst in deze casus niet naar het christelijke verhaal, maar wekt sterke emoties op, die de sacrale betekenis van de ouderlijke familie moeten duidelijk maken. Het object – de kerststal – lijkt op het eerste zicht een religieuze betekeniswaarde te bezitten, maar wordt in praktijk basaal-sacraal beleefd.

Casussen als deze van een goede interpretatie voorzien, vraagt dus extra voorzichtigheid. De aanwezigheid van overduidelijke religieuze symbolen in een ritueel hoeft niet per definitie te wijzen op een religieus ritueel.²⁷ Een goede analyse van huisrituelen moet daarom ook aandacht hebben voor het ritueel gebruik van deze voorwerpen en voor hun betekenisgeving.

Dat inzicht in de wijze waarop een object in een rituele handeling gebruikt wordt van belang is voor de interpretatie, is ook af te leiden uit het rituele gebruik van de kerststal in gezinnen die expliciet de christelijke betekenis van kerst naar voor schuiven. Deze gezinnen trachten zich immers zo te onderscheiden van de gezinnen die een kerststal zetten, maar dit object basaal-sacraal beleven.

Ook Jeanneke behoort tot deze groep. Wanneer haar kleinkinderen in de kersttijd op bezoek zijn, leidt de aanwezigheid van de kerststal in de woonkamer tot een spontaan religieus ritueel, waarin de geboorte van Jezus ook meteen wordt geactualiseerd:

Toen ik hier afgelopen jaar de kerststal had staan, vroeg mijn jongste kleinzoon: ‘Wat doet die rare meneer daar bij?’ Er stond een herder met een doedelzak. Ik zeg: ‘Dat is een herder en die is met zijn schaapjes naar de stal gekomen toen Jezus geboren is’. ‘Is die in een stal geboren?’ ‘Ja, Maria en Jozef moesten op weg om zich aan te geven waar ze woonden en wie ze waren. Toen waren er nog geen auto’s en moesten ze met de ezel’. ‘Nou,’ zegt ie: ‘dat schiet ook niet op’. ‘En toen vonden ze nergens nog plek in een herberg. Maar ze moesten ’s nachts toch slapen, want Maria kreeg een baby’tje. Dat kan niet op straat en dus is hij in een stal geboren. Daarom staan die herders en hun schaapjes daar. Die hebben over de geboorte van Jezus gehoord en zijn hem dan komen bezoeken’.

²⁷ K. KNOTT: *The location of religion. A spatial analysis* (London 2005) 42-43. Ook zij pleit op dit punt voor een voorzichtige aanpak: ‘A degree of caution is required if we are both to avoid inscribing explicitly religious meanings where none are intended, and to avoid seeing some kinds of spatial practice as *inherently* religious.’

Hoe reageren ze daar dan op?

Ze liggen daar dan met open mond naar te luisteren. Ze houden er wel van. Ze zijn nog klein, weet je. Welk kind wordt nog in een stal geboren? In een ziekenhuis of thuis, maar toch niet in een stal. ‘Wat ligt daar dan in?’ ‘Stro’. ‘En dekens en kussens?’ ‘Die waren er toen nog niet. Zeker niet in de stal. Jezus is plots geboren en Jozef en Maria hadden geen kleertjes meegenomen’. Dat vonden ze wel verschrikkelijk. Want het was toch koud. Soms krijg ik ze dus wel mee.

De kerststal is in deze *ritual narrative* geen middel om de kindertijd te doen herleven, maar wordt spontaan een weg tot geloofsopvoeding. De focus verschuift naar het kerstverhaal of naar datgene wat het uitbeeldt. Jeanneke neemt deze gelegenheid duidelijk dankbaar aan en voegt er tekenend aan toe: ‘Soms krijg ik ze dus wel mee’. Kortom: de kerststal is in deze casus niet enkel op het niveau van het object religieus te noemen. Ook het rituele gebruik wijst – althans voor Jeanneke – op een religieuze en meer bepaald christelijke betekenisgeving.

Sommige christelijke gezinnen gebruiken de kerststal ook met opzet als een middel om kinderen in te wijden in het kerstverhaal. De klemtoon ligt steeds op de geboorte van Jezus als het centrale gebeuren en hét hoogtepunt. In de reeds geciteerde *ritual narrative* van Angèle wordt dit duidelijk wanneer ze haar nichtje en neefje uitlegt waarom ze het kindje Jezus pas met kerst in de kribbe (en liefst na de nachtmis) legt. Ook het volgende voorbeeld verheldert. In Anneke’s gezin gebeurt ‘het optuigen van de kerstboom’ pas op kerstavond.²⁸ Dit ritueel gaat zo:

Met kerstmis is er een hele traditie van het optuigen van de kerstboom. Dat doen we gezamenlijk. Elk jaar krijgen de kinderen een eigen kerstbal. Als ze het huis uitgaan, mogen ze die meenemen. Ook het neerzetten van de kerststal hoort bij het optuigen. Elk om de beurt mogen ze een figuurtje neerzetten en mogen ze vertellen wie het zijn en wat ze in het kerstverhaal betekenen. We moeten echt een schema bijhouden van de voorbije jaren. Zo van: ‘wie mag het kindje Jezus dit jaar neerleggen?’ Het is maar een keer per jaar, en er is maar een kindje Jezus. Het liefste zouden ze er vier hebben. Dat is gemakkelijker ...

Kortom: in deze gezinnen wordt de kerststal expliciet binnen een christelijk betekenskader geplaatst en ingezet als een pedagogisch middel. Bovendien willen ze zo ook de nadruk leggen op het verschil met andere gezinnen. Zo stelt Angèle in haar dagboek dat zij naar haar gevoel ‘echt kerst vieren’. Ook andere zegslieden benadrukken herhaaldelijk dat een echte kerst in de eerste plaats gaat

²⁸ Anneke is tussen 35 en 40 jaar, is getrouwd met Paul, heeft drie dochters (Michelle, 9 jaar, Chaline, 6 jaar, en Namara, 3 jaar) en een zoon (Jordan, 2 jaar). Paul is katholiek. Anneke komt uit een protestants gezin, maar is actief betrokken in de katholieke Emmausparochie.

om de geboorte van Christus. Niet alleen de aanwezigheid van de kerststal in huis moet daarvan getuigen, maar ook het rituele gebruik ervan.

3. Tot slot

In dit artikel presenteerde ik aan de hand van een beschrijvende analyse van kerstrituelen in huis hoe een aantal gezinnen uit de Reeshof hun geloof tot expressie brengt. In dit besluit vat ik enkele krachtlijnen hieruit samen.

Globaal kan gesteld worden dat kerst een meerduidig, complex gebeuren is met een brede waaier aan objecten, rituele handelingen en betekenislagen. Binnen die brede waaier kunnen wel enkele meer algemene tendensen onderscheiden worden. Om die tendens te kunnen benoemen, introduceerde ik een ‘nieuwe’ categorie: basaal-sacrale rituelen. Dit begrip verwijst naar huisrituelen die noch seculier noch religieus van aard zijn en ten opzichte van het ‘traditionele’ christelijke rituele repertoire zowel sporen van continuïteit als sporen van discontinuïteit vertonen. Enerzijds zijn er sporen van continuïteit omdat ‘traditionele’ christelijke rituele repertoires, objecten en vormgeving als basisgrondstof gebruikt worden. Anderzijds vindt men sporen van discontinuïteit terug. Uit de ‘traditionele’ repertoires worden expliciete verwijzingen naar God en Christus geschrapt. Enkel de basale rituele vormen blijven over.²⁹

Verder blijkt uit de data dat parallel aan deze tendens ook een betekenis- en contextverschuiving plaatsvond. Voor de jaren ‘60 kreeg kerstmis in huis overwegend haar betekenis op grond van een christelijk-kerkelijke verstaanshorizon. Uit de data van deze studie blijkt dat kerstmis minder en minder binnen dit referentiekader functioneert. De aanwezige huisrituelen wijzen eerder op een basaal-sacraal referentiekader waarin de warme, huiselijke familiesfeer niet doorverwijst naar de Heilige Familie en de vreugdevolle geboorte van het kindje Jezus, maar zelf het doel en de essentie van het kerstfeest wordt. Opmerkelijk is dat ook in oorsprong religieuze objecten, zoals de kerststal, binnen deze verstaanshorizon functioneren.

Het dominanten worden van dit basaal-sacrale referentiekader door middel van de steun en de verspreiding ervan via media, school en commercie roept verzet op. Vooral christelijke gezinnen klagen deze verschuiving aan. Volgens hen wordt de ‘echte betekenis’ van kerst bedreigd. Het is opmerkelijk dat dit verzet ook geritualiseerd wordt. Dat men het kindje Jezus bijvoorbeeld pas na de nachtmis in de kerststal legt, is dan ook een nadrukkelijk ritueel statement dat het dominante basaal-sacraal referentiekader onder kritiek zet.

²⁹ In dit artikel geef ik nog geen verklaring voor deze rituele dynamiek. Dat zou me in het kader van dit artikel te ver voeren. Voor geïnteresseerden verwijs ik wel graag naar mijn op til zijnde proefschrift waarin mogelijke antwoorden op deze vraag uitgebreid aan bod komen.

In sommige kerkelijke, theologische en pastorale kringen is de teneur vaak somber, wanneer men het heeft over de wijze waarop men in Nederland vandaag kerst viert. Zelf deel ik deze somberheid niet. Ik denk niet dat de christelijke of religieuze betekenis van kerst tot verdwijnen is gedoemd en vind in de data ook geen bevestiging voor de bewering dat kerstmis verworpen zou zijn tot een louter commercieel en nietszeggend feest. De eerste stelling onderschrijven zou oneer doen aan de gezinnen die huisrituelen ontwikkelen, waarin de christelijke betekenis van kerst nadrukkelijk op de voorgrond komt. De tweede bijtreden zou de vele andere gezinnen negeren, die ook los van een christelijk-kerkelijk referentiekader hun kerstfeest tot een zinvol en betekenisgeladen familiegebeuren maken. Tenslotte lijkt de sombere toon die soms klinkt, ten onrechte de religieuze verschuivingen sinds de jaren '60 uit te vergroten. In dit artikel heb ik met concrete voorbeelden gepoogd te laten zien, dat rituele discontinuïteit en continuïteit elkaar niet uitsluiten, maar in praktijk samengaan. Christelijke en basaal-sacrale kerstrituelen in huis zijn in dat licht ook geen tegenpolen, maar verwanten. Voor beide blijft kerst immers bovenal een familiefeest dat in een warme, huiselijke sfeer de intieme banden viert.³⁰

Summary

In this article an analysis of Christmas rituals in the home is used to present the way in which a number of families who live on a new estate in Tilburg (town in the south of the Netherlands) express their faith. This analysis shows that Christmas is an ambiguous, complex event with a broad range of objects, ritual acts and meanings. Yet some general trends can be distinguished. On the one hand 'traditional' Christian repertoires, objects and style still make up the basis of Christian rituals in the home. On the other, explicit references to God and Christ are removed from those 'traditional' repertoires. The basal ritual forms are all that remain. The article suggests, therefore, that these Christmas rituals no longer be called 'Christian' but rather 'basic-sacral'. This shift can also be perceived on the level of significance. The warm, homely, family atmosphere that typifies Christmas no longer refers to the birth of Jesus, but becomes the aim and essence of the celebration of Christmas. What were originally religious objects, such as the nativity scene, also have a function within this new framework of significance. Changes like these ultimately arouse opposition. Christian families are of the opinion that the 'true meaning' of Christmas is under threat. This opposition is not restricted to words but is also ritualised.

Goedroen Juchtmans (35) was van 2003 tot 2007 als AiO verbonden aan het Departement religiewetenschappen en theologie te Tilburg. Het thema van haar proefschrift is: Rituelen en liturgie thuis.

³⁰ De keuze om alleen kerst te vieren of in die periode op reis te gaan, kan wel als een kritische tegenpool gezien worden. Mijns inziens gaat het hier niet zozeer om een toekomstig alternatief, maar eerder om een verzetsdaad, die zo in zekere zin de dominantie van de impliciete norm – 'kerst vier je niet alleen of ver weg van je familie' – bevestigt.

